

L'empremta urbana de la memòria col·lectiva

Laura Company

lauracompany@uoc.edu

Universitat Oberta de Catalunya

Rambla del Poblenou, 156

08018 Barcelona

RESUM: La transformació d'espais urbans amb finalitats memorials és una eina política i cultural freqüent en contextos transicionals originats per conflictes bèl·lics, dictadures i repressió estatal. Aquests processos de transformació solen entrellçar-se amb una complexa combinació de perspectives i construccions identitàries contrastades, que desencadenen xocs d'interessos i rivalitats polítiques. Aquest article traça una reflexió sobre l'origen, les circumstàncies i les conseqüències causades per la cristallització de memòries a l'espai públic, entenent aquests projectes memorials com un procés que s'estén més enllà de les característiques objectuals i espacials de la intervenció. Des de les implicacions emocionals i socials de les estratègies estètiques de la proposta materialitzada fins als usos contemporanis de l'espai, passant per la xarxa d'agents socials relacionats amb la transformació i pel potencial de l'espai urbà en casos de justícia transicional, aquesta anàlisi investiga els aspectes que poden enriquir o disminuir la capacitat dels espais de memòria d'esdevenir eines de treball comunitari per a la construcció col·lectiva d'un futur conscient, lliure i democràtic.

PARAULES CLAU: espais de memòria, espai urbà, repressió, identitat, justícia transicional, memòria col·lectiva.

The urban imprint of collective memory

ABSTRACT: The transformation of urban spaces into memorials is a political and cultural tool in transitional contexts caused by war, dictatorship, and state repression. Those processes of transformation are usually interla-

COMPANY, Laura, «L'empremta urbana de la memòria col·lectiva». *Cercles. Revista d'Història Cultural*, 23, 201-235. ISSN: 1139-0158. ISSN-e: 1699-7468. DOI: 10.1344/cercles2020.23.1014. Data de recepció: 16/1/2020. Data d'acceptació: 27/5/2020.

ced with a complex combination of contrasted perspectives and identities, triggering conflicting interests and political rivalries. This article reflects on the origins, circumstances, and consequences of the crystallization of memories in urban spaces, understanding these memorial projects as a process which extends itself beyond its limits as an objectual and spatial intervention. Reflecting on a variety of critical issues, such as the emotional and social implications of the proposed aesthetics, the contemporary uses of space, or the network of social agents related to the transformation, as well as the potential of urban space in cases of transitional justice, this analysis investigates which strategies might enrich or diminish the ability of urban spaces of memory to become communitarian tools which allow the collective construction of a more meaningful, free, and democratic future.

KEYWORDS: spaces of memory, urban space, repression, identity, transitional justice, collective memory.

Introducció¹

Aquest article proposa una reflexió sobre la transformació d'espais urbans de memòria en contextos traumàtics, entesos com a escenari de conflictes memorials i lluites de poder. L'objectiu d'aquesta anàlisi crítica és estudiar l'origen, les circumstàncies i les conseqüències d'aquests processos de materialització espacial dels relats memorials, per a extreure conclusions sobre els aspectes projectuals i processuals que poden convertir aquests espais de memòria en eines efectives per a la construcció de consciència democràtica per al nostre temps present.

¹ L'origen d'aquest article es troba en el treball final de màster de l'autor/a, realitzat en el marc del màster d'Història Contemporània i Món Actual, de la Universitat de Barcelona i la Universitat Oberta de Catalunya, i presentat el setembre de 2019.

Proposo una aproximació a la transformació urbana dels espais de memòria des d'un punt de vista interdisciplinari, que permeti abordar la complexitat inherent a qualsevol espai de memòria tenint en compte la seva multiplicitat de facetes, que engloba tant vessants polítics i jurídiques, com emocionals i humanes. Aquesta combinació de perspectives diverses permet entendre els espais de memòria com a síntesi de la nostra convivència ciutadana, materialitzar a l'espai urbà la solidesa de la nostra consciència democràtica i indicar que la voluntat política de construir determinats memorials pot esdevenir una mostra de «maduresa política i coratge moral».²

Concretament, defenso que la constant presència i elevada visibilitat dels espais urbans en l'imaginari col·lectiu els atorga un gran potencial per a esdevenir llocs de cohesió identitària amb representativitat dins dels relats memorials comunitaris. En contextos de justícia transicional, aquesta capacitat ofereix a aquests espais la possibilitat d'esdevenir mecanismes efectius de reparació i de no repetició. Tanmateix, la capacitat de transmissió memorial d'aquests espais hauria de basar-se en construccions que facilitin la reinterpretació i el diàleg, allunyant-se de comunicacions fixes i establertes. D'altra banda, la materialització d'un cert relat a l'espai públic també implica una combinació gradual d'oblits i memòries, fet que dona lloc a progressives rivalitats en l'elecció de l'execució de polítiques públiques de memòria.

La reflexió que traça aquest article parteix d'una descripció de la tipologia concreta d'espais de memòria analitzada, a partir de la qual es construeix una reflexió sobre els processos de transformació urbana memorials i els conflictes polítics i les construccions identitàries que aquests inevitablement comporten, així com sobre les pràctiques memorials i els usos contemporanis de l'espai activats. Un cop analitzat de manera concreta el rol dels espais de memòria en els casos

2 Brigitte STON, *Memorials in Berlin and Buenos Aires: Balancing Memory, Architecture, and Tourism*, Londres, Lexington Books, 2015, p. xi.

de justícia transicional i establerts els diferents grups d'agents socials que configuren la constel·lació al voltant d'un espai de memòria, es conclou la reflexió repassant possibles estratègies i camins de futur.

Els espais de memòria

L'espai urbà que conforma les nostres ciutats es converteix en la matèria tangible compartida de manera col·lectiva per la ciutadania i es caracteritza per una alta visibilitat i accessibilitat pública que li permeten adquirir una representativitat elevada. Dins de l'ampli escenari que conformen els nuclis urbans, la rellevància pública de determinats espais pot atribuir-los un simbolisme específic per a un determinat grup social, de manera que esdevenen una eina de transmissió social i posada en comú dels relats comunitaris. La mida del grup social que es relaciona a través d'un espai pot ésser variable: des de llocs que esdevenen un patrimoni compartit de manera universal i global, fins a espais que resulten simbòlics com a emplaçament de determinats relats històrics i que adoptaran un significat molt potent per a aquells que hi estan relacionats, però no seran capaços de comoure individus fora d'aquest grup social. Així, els records col·lectius es basen en un paradigma social que enllaça la individualitat de l'evocació del record amb la identitat i la cohesió de la col·lectivitat, fet que reforça la concepció de Halbwachs d'una memòria col·lectiva que, malgrat tenir el suport de la solidesa de la comunitat, només pot ésser activada de manera individual a través de l'acte de recordar.³

Analitzant amb més profunditat el pensament de Halbwachs, es pot concloure que el relat del passat definit es veu inevitablement determinat per la nostra visió des del present, on la memòria col·

³ Maurice HALBWACHS, *La memoria colectiva*, Saragossa, Prensas Universitarias de Zaragoza, 2004, p. 50 (1a ed.: 1950).

lectiva i la individual s'entrellacen des de diverses perspectives.⁴ Des de la concepció gramsciana d'una història que sempre és contemporània, els relats memorials que construïm en el present es veuran contínuament modificats per la progressió del nostre pensament actual, entenent que la nostra lectura del passat es modifica intencionadament a partir de circumstàncies que es troben contínuament en canvi.⁵ Per tal de permetre una reinterpretació de constant vitalitat, un espai memorial hauria d'adaptar-se amb flexibilitat a la progressió de les visions col·lectives culturals que s'hi interconnecten.

Reprement les reflexions de Lefebvre sobre la interconnexió entre els espais compartits i les relacions socials d'una comunitat, podem constatar que l'espai públic que ens envolta no només es fonamenta en aquestes relacions socials, sinó que esdevé un agent que les produeix activament.⁶ El significat col·lectiu construït al voltant d'un espai urbà pot provenir de moltes causes diferents: des dels usos quotidians o contemporanis de l'espai, fins a simbolismes determinats pels relats històrics que una comunitat atribueix a un determinat espai. La present reflexió se centra en l'estudi d'aquells espais urbans que una col·lectivitat relaciona i identifica amb un relat memorial del seu passat. No obstant això, els relats del passat poden ésser molt divergents i poden sorgir en circumstàncies totalment oposades. En aquest cas, l'estudi es focalitza en els espais de memòria urbans relacionats amb el passat traumàtic d'una comunitat, en especial en casos de conflicte bèl·lic, de repressió estatal i de dictadura.

D'altra banda, és essencial reflexionar sobre la tangibilitat de la memòria en aquests espais. En molts casos, un espai pot ésser indis-

4 Maurice HALBWACHS, *La memoria colectiva*, p. 50.

5 Edward S. CASEY, *Remembering: A Phenomenological Study*, Bloomington, Indiana University Press, 1987, p. 168.

6 Henri LEFEBVRE, *The production of space*, Oxford/Cambridge, Basil Blackwell, 1991, p. 286.

pensable en l'imaginari col·lectiu compartit per una comunitat, però no obté visibilitat pública per a esdevenir un espai capaç de comunicar-se cap a l'exterior i traspassar els límits d'aquesta comunitat. Depenent del context polític i social que acompanyi l'espai al llarg de la seva temporalitat, aquest pot arribar a viure una transformació que materialitzi de manera visible i tangible els relats memorials que hi estan lligats, amb la qual cosa esdevé un lloc que, més enllà del simbolisme, pot adquirir funcions reparadores i d'activació del debat públic. Aquesta anàlisi es construeix precisament al voltant d'aquests processos de transformació, on la memòria latent en l'espai es materialitza a través d'un projecte urbanístic, arquitectònic o artístic.

També és enriquidor reflexionar sobre la vitalitat d'aquests espais, atès que la transformació amb fins memorials d'un espai no el converteix automàticament en un espai de memòria, ja que l'accessibilitat a una determinada informació o experiència no garanteix de manera inequívoca la voluntat ciutadana i política d'acceptar conscientment una determinada *responsabilitat* respecte al passat.⁷ El lloc urbà només podrà transformar-se en un espai de memòria si és capaç d'esdevenir un element viu en la comunitat, activador de pràctiques col·lectives i de debat públic. Per a assegurar la vitalitat d'aquest espai, els espais de memòria han de sorgir d'un procés participatiu que en garanteixi el sentiment de pertinença per part de la ciutadania. En referència al potencial d'un espai de memòria per a assolir aquesta capacitat d'integració, és enriquidor reprendre les característiques essencials d'un espai de memòria definides per Young, qui defensa que aquests espais haurien de provocar i requerir la interacció, en comptes d'ésser elements permanents d'observació passiva.⁸

7 Andreas HUYSEN, *Present pasts: urban palimpsests and the politics of memory*, Stanford, Stanford University Press, 2003, p. 22.

8 James E. YOUNG, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven, Yale University Press, 1993, p. 30.

La nostra actitud actual davant de la memòria està dràsticament marcada per l'experiència de la terrible dimensió de l'Holocaust, a partir del qual la memòria esdevé un *deure*, més enllà d'ésser una eina de producció de coneixement, entenent que, davant dels límits inabastables de la barbàrie humana, aquest record col·lectiu de caràcter reflexiu i responsable esdevé una eina necessària per a la reconstrucció col·lectiva de la *veritat* i la *moral*.⁹ Tanmateix, cal tenir present que els memorials a l'esfera pública no haurien de traçar dictats fixos que imposin relats inamovibles, sinó que haurien d'establir l'accessibilitat i els elements necessaris per a propiciar la reinterpretació crítica ciutadana i esdevenir instruments d'una política pública de memòria que garanteixi i estimuli la reflexió sobre el passat com a *dret civil*.¹⁰

Els processos de transformació urbana memorials

Les ciutats on vivim passen de manera inevitable per processos de transformació urbana que n'adapten les característiques a necessitats contemporànies derivades de circumstàncies variades, que poden anar del progrés o els interessos econòmics fins als canvis derivats dels moviments migratoris. Al llarg d'aquests canvis, la ciutat esdevé un palimpsest col·lectiu caracteritzat per la superposició d'artefactes urbans, determinats generalment per una escenificació política que transforma l'espai urbà en un ritual intencionadament controlat.¹¹ En una època en què els actes culturals sovint es troben motivats per

9 Reyes MATE, *La herencia del olvido*, Madrid, Errata Naturae, 2008, p. 169-170.

10 Ricard VINYES, «La memoria del Estado», dins Ricard VINYES (ed.), *El Estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*, Barcelona, RBA, 2009, pp. 23-66, p. 58.

11 Manuel DELGADO, *La ciudad mentirosa. Fraude y miseria del «modelo Barcelona»*, Madrid, Los Libros de la Catarata, 2007, p. 68.

interessos econòmics i la identitat col·lectiva esdevé una imatge efímera, l'ús dels relats compartits sobre el nostre passat pot esdevenir una solució per a trobar un discurs sòlid i justificat darrere els projectes arquitectònics i urbans.¹²

Cal tenir en compte que el procés de materialització de memòries a l'espai urbà és un procés gradual de construcció col·lectiva de relats compartits, de manera que es modifiquen progressivament al llarg de la seva temporalitat en una acció constant de reinterpretació que demostra que el debat públic sobre el nostre passat es troba en un estat constant *d'irresolució*.¹³ Per tant, l'anàlisi de les transformacions memorials contemporànies permet visualitzar de manera efectiva l'evolució temporal de la nostra relació col·lectiva amb el passat i entendre que la manera en què avui el recordem esdevé una empremta que defineix la nostra identitat present.¹⁴

En aquest sentit, un aspecte complex és la impressió de permanència que acostuma a acompanyar la construcció d'un memorial a l'espai públic, atès que el caràcter de solidesa i durabilitat que s'acostuma a relacionar amb els elements constructius que ens envolten transmet inadecuadament una impressió de garantida permanència i continuïtat.¹⁵ Aquesta visió pot donar lloc a una lectura inadequada dels relats memorials com a element fixat, que passaria per alt una condició essencial de tota construcció cultural: la seva *mutabilitat*.¹⁶ La manca visible d'aquesta condició efímera dels espais memorials es

12 Francesc ABAD, *El Camp de la Bota*, Barcelona, Oficina de Difusió Artística de la Diputació de Barcelona, 2006, p. 11.

13 James E. YOUNG, «Cuando las piedras hablan», *Puentes*, n. 1, agost 2000, pp. 80-93, p. 93.

14 Andreas HUYSSSEN, *Twilight memories. Marking time in a culture of amnesia*, Nova York, Routledge, 1995, p. 249.

15 Lewis MUMFORD, *The Culture of Cities*, Nova York, Harcourt, Brace, Jovanovich, 1938, p. 434.

16 James E. YOUNG, «Cuando las piedras hablan», *Puentes*, n. 1, agost 2000, pp. 80-93, p. 82.

converteix en un obstacle per a observar-los i entendre'ls críticament.¹⁷ Atès que la nostra memòria col·lectiva es troba de manera constant en un estat inherentment transitori i progressivament reinterpretat,¹⁸ es pot arribar a concloure que les polítiques públiques de memòria que millor reflecteixen aquesta temporalitat haurien d'estar basades en projectes de caràcter efímer que siguin capaços d'atreure una multiplicitat de perspectives.¹⁹

Per tant, un espai de memòria està caracteritzat inevitablement per la seva condició efímera i per la consegüent posada en escena de visions sobre el passat en conflicte, de manera que dona lloc a un escenari on tota reivindicació memorial pot esdevenir un motiu de rivalitat.²⁰ La progressiva balança en tensió entre aquests dos factors ocasiona la gradual construcció i destrucció de determinats relats a l'esfera pública, per la qual cosa es fan palpables les jerarquitzacions i priorititzacions que s'estableixen entre visions del passat al llarg del temps. Responent a estratègies memorials de caràcter diferenciat, el grau en què un espai esdevé representatiu del relat memorial a què fa referència pot anar des de la *consagració* de l'espai, que constitueix un lloc de culte a partir de les memòries compartides, fins a l'*extinció*, és a dir, esborrar tot rastre del passat de l'espai.²¹

17 Ricard VINYES, «La memoria del Estado», dins Ricard VINYES (ed.), *El Estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*, Barcelona, RBA, 2009, pp. 23-66, p. 61.

18 Andreas HUYSEN, *Present pasts: urban palimpsests and the politics of memory*, Stanford, Stanford University Press, 2003, p. 40.

19 Ricard VINYES, «La memoria del Estado», dins Ricard VINYES (ed.), *El Estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*, Barcelona, RBA, 2009, pp. 23-66, p. 61.

20 Eric BRIAN, «Portée du lexique halbwachsiens de la mémoire», dins M. HALBWACHS, *La topographie légendaire des évangiles en Terre sainte. Étude de mémoire collective*, Paris, UPF, 2008, pp. 113-146, p. 130 (1a ed.: 1941).

21 Gérome TRUC, «Memory of places and places of memory: for a Halbwachsiens socio-ethnography of collective memory», *International Social Science Journal*, vol. 62, n. 203-204, març-juny 2011, pp. 147-159, pp. 153-154.

La dicotomia complementària entre continent i contingut esdevé un element essencial de les transformacions urbanes d'espais de memòria. En aquest sentit, es pot considerar que la materialització específica de la memorialització esdevé un element estètic d'abast públic que se situa en una intersecció a mig camí entre l'*art públic* i la *memòria política*.²² Per tant, la construcció d'un marc estètic de transmissió que sigui àmpliament comprensible pel seu espectre de públic prospectiu esdevé una condició altament necessària per a permetre l'assoliment de la cohesió social requerida per a reforçar l'espai amb una esfera col·lectiva de significat memorial. En aquest sentit, es pot considerar que el memorial, entès com a art públic, hauria de ser capaç d'esdevenir un espai compartit que permeti el diàleg i la proximitat entre perspectives memorials que es troben en posicions mútuament allunyades.²³

Aquesta freqüent polèmica al voltant dels projectes memorials fa visible la tensa línia d'equilibri entre l'art públic de caràcter abstracte i el figuratiu. En aquest sentit, es pot considerar que la figuració ha adquirit una imatge pública desactualitzada, freqüentment relacionada amb una tendència antiquada a construir fites resultants d'un discurs hegemònic que podia arribar als límits de la *statuomanie*.²⁴ No obstant això, és necessari analitzar amb una mirada crítica l'efectivitat d'un progressivament estès art públic memorial de caràcter abstracte, ja que la intensa impressió de la visió hermètica i personal de l'artista promou l'observació individual i s'allunya de la representativitat col·lectiva que hauria d'anar lligada als memorials públics.²⁵

22 James E. YOUNG, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven, Yale University Press, 1993, p. 80.

23 James E. YOUNG, *The Texture of Memory*, p. 6.

24 Stéphane MICHONNEAU, *Barcelone. Mémoire et identité, 1830-1930*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2007, p. 195.

25 James E. YOUNG, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven, Yale University Press, 1993, p. 10.

En aquest sentit, es poden trobar obres aclamades per artistes, arquitectes, crítics o comissaris que no són capaces de connectar ni amb els seus visitants ni amb les associacions de víctimes que commemoren, i esdevenen memorials incomprensibles per a aquells que els haurien d'activar.²⁶ Per tant, és necessari abordar projectes d'art públic memorial sense oblidar que les necessitats artístiques en el cas de l'autoreflexió i de la referència col·lectiva no coincideixen,²⁷ buscar discursos estètics capaços de proposar vies innovadores per a assolir una obra pública que desperti l'emocionalitat col·lectiva i entendre que una arquitectura capaç de representar l'absència disposa del potencial per a transmetre la memòria a través de *l'experiència somàtica*.²⁸

D'altra banda, també és necessari reflexionar sobre l'elecció de l'emplaçament concret d'un espai de memòria. En molts casos s'utilitza un emplaçament que ja és significatiu per la seva rellevància històrica i la seva relació amb el relat memorial. Tanmateix, aquest factor no és una condició essencial d'un lloc de memòria, que també es pot localitzar en espais escollits per altres circumstàncies o per conveniència. La preferència per situar la materialització d'un relat històric a l'espai concret on en romanen latents les reminiscències immaterials, prové d'un potencial simbolisme inherent al lloc,²⁹ cosa que facilita la construcció d'*Erinnerungslandschaften* o paisatges de memòria amb una certa *aura* d'autenticitat.³⁰ Esdevenint una part

26 Brigitte STON, *Memorials in Berlin and Buenos Aires: Balancing Memory, Architecture, and Tourism*, Londres, Lexington Books, 2015, p. 112.

27 James E. YOUNG, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven, Yale University Press, 1993, p. 12.

28 Brigitte STON, *Memorials in Berlin and Buenos Aires: Balancing Memory, Architecture, and Tourism*, Londres, Lexington Books, 2015, p. xvii.

29 James E. YOUNG, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven, Yale University Press, 1993, p. 8.

30 Hans Dieter SCHAAL, *Memorials. Betrachtungen über Denk-Male in unserer Zeit*, Stuttgart/Londres, Axel Menges, 2015, p. 44.

integral del memorial, l'emplaçament permet construir un significat específic per al territori urbà i per a l'experiència cognitiva que en tenim,³¹ ja que facilita la construcció col·lectiva d'un relat memorial a partir del vincle proporcionat per la connexió explícita amb l'experiència sensible del passat.³² No obstant això, l'aparent necessitat de fer visible la congruència entre el passat d'un espai específic i les seves funcions futures pot resultar crítica i determinar dràsticament quins usos alternatius són acceptables en un espai de tragèdia. Donada la inevitable convivència amb activitats contemporànies que s'allunyen del significat històric de l'espai, una aproximació crítica als requeriments socials i al rerefons d'aquestes activitats permetrà establir els límits dels usos contemporanis èticament adequats en l'emplaçament d'una tragèdia col·lectiva.³³

També és necessari reflexionar sobre la configuració de paisatges culturals a través de l'activació d'espais de memòria en xarxa i considerar que un paisatge urbà pot adquirir significat memorial a través de la integració d'elements singulars que el caracteritzen. D'altra banda, cal tenir en compte que una transformació massiva de l'espai urbà contemporani amb fins memorials podria comportar un efecte contrari de *conformisme escèptic*, en cas de manca de cohesió o d'una finalitat conscient,³⁴ causat per un excés d'informació descontextualitzada que podria conduir a la *insensibilització* com a conseqüència.³⁵ Per tal d'evitar una multiplicitat d'informació que desconstruï

31 James E. YOUNG, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven, Yale University Press, 1993, p. 7.

32 Stéphane MICHONNEAU, «Belchite, entre lieu de mémoire et lieu de reconnaissance (1937-2013)», *Vingtième Siècle. Revue d'Histoire*, n. 127, març 2015, pp. 117-131, p. 117.

33 Laurie Beth CLARK, «Ethical Spaces: Ethics and Propriety in Trauma Tourism», dins Brigitte SION (ed.), *Death Tourism. Disaster Sites as Recreational Landscape*, Calcutta, Seagull Books, 2014, pp. 9-35, p. 10.

34 Albert BALCELLS, *Llocs de memòria dels catalans*, Barcelona, Proa, 2008, p. 15.

35 Albert BALCELLS, *Llocs de memòria dels catalans*, p. 18.

eixi el valor del significat memorial,³⁶ és necessari definir quins relats memorial són *utilitzables* i quins són *descartables*, i entendreaquest procés de definició productiva com una part essencial de l'acte de record.³⁷

Conflictes polítics i construccions identitàries

Els espais urbans compartits poden esdevenir un element determinant en el marc de la construcció identitària d'una comunitat social, identitat que es constitueix a partir de relats col·lectius que tracten sobre el grup com a subjecte actiu i que intenten dotar de sentit les experiències que aquest ha viscut.³⁸ Cal no infravalorar el potencial de l'escenari urbà per a esdevenir un fort vincle comunitari, ja que l'espai públic pot esdevenir un lloc on compartir i alhora construir noves experiències col·lectives, que desencadenaran una combinació vivencial on s'entrellacen elements de caràcter material i espacial amb altres d'intangibles i immaterials. Repassant el concepte de *power of place* de Hayden i tenint en compte que identitat i memòria es troben intensament entrelaçades, es pot concloure que l'espai compartit per una comunitat, ja sigui a través del ritme de la quotidianitat, ja sigui pel xoc provocat per esdeveniments tràgics, és l'essència per a definir el potencial dels paisatges urbans com a territorialització de records compartits i com a reactivació de la memòria

36 Idith ZERTAL, *La nació i la mort: la Xoà en el discurs i la política d'Israel*, Palma de Mallorca, Lleonard Muntaner, 2006, p. 17.

37 Andreas HUYSEN, *Present pasts: urban palimpsests and the politics of memory*, Stanford, Stanford University Press, 2003, p. 40.

38 María Inés MUDROVIC, «Memoria y narración», dins D. BRAUER i M. CRUZ (comp.), *La comprensión del pasado. Escritos sobre filosofía de la historia*, Barcelona, Herder, 2005, pp. 133-144, p. 139.

ciudadana.³⁹ En un camp de recerca que cal abordar de manera interdisciplinària, la pertinença ciutadana lligada a un determinat espai es defineix a través d'una combinació irrevocable de *relacions socials* i *percepcions espacials*.⁴⁰

Així, el paisatge de *lieux de mémoire* arreu del territori esdevé una mostra palpable de la cerca de la memòria compartida, basada en el treball a partir de les *identitats fragmentades* que conformen la nostra herència col·lectiva.⁴¹ Tot i així, sovint aquestes construccions identitàries no sorgeixen des d'una base comunitària social, sinó que són fabricades per discursos polítics hegemònics, que intenten reforçar els seus programes i objectius amb relats col·lectius que els aportin més força i legitimitat. Un cas paradigmàtic és la imatge mítica del soldat caigut, estesa àmpliament després de la Primera Guerra Mundial i construïda amb la intenció d'atorgar un sentit raonable a la banalització de la violència i a la *brutalització* massiva de la societat que havia implicat el conflicte.⁴² En aquest sentit, el mite del soldat caigut va aconseguir sacralitzar el significat del conflicte bèl·lic i establir d'una manera eficaç la convicció del sacrifici màrtir per la nació com una nova religió civil,⁴³ de manera que constitueix l'inici d'un *culte nacional* d'ampli abast entorn de les víctimes sacrificades *per la pàtria*.⁴⁴

39 Dolores HAYDEN, *The power of place*, Londres/Cambridge, MIT Press, 1995, p. 9.

40 Dolores HAYDEN, *The power of place*, p. 16.

41 Pierre NORA, «La aventura de Les lieux de mémoire», *Ayer, Revista de Historia Contemporánea. Memoria e Historia*, n. 32, 1998, pp. 17-34, p. 24.

42 ENZO TRAVERSO, *La historia como campo de batalla: Interpretar las violencias del siglo XX*, Buenos Aires, Fondo de Cultura Económica, 2012, p. 114.

43 GEORGE L. MOSSE, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, Nova York / Oxford, Oxford University Press, 1990, p. 7.

44 PATRIZIA DOGLIANI, «La memoria pública de la Segunda Guerra Mundial en Europa», dins RICARD VINYES (ed.), *El Estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*, Barcelona, RBA, 2009, pp. 173-207, p. 177.

L'arrelament cultural de la construcció intencionada dels relats memorials hegemònics també influeix clarament en la seva materialització a l'espai urbà. Si s'analitza la complexa diversitat de l'espectre poloticohistòric, es pot considerar que els espais memorials representen el passat des d'una determinada perspectiva que es correspon amb els mites nacionals, els ideals i les necessitats polítiques de qui els impulsa,⁴⁵ i es converteixen sovint en un objecte promogut estatalment amb l'objectiu de reforçar la reafirmació nacional.⁴⁶ Al mateix temps, la configuració dels relats memorials es pot convertir en una aferrissada lluita on diferents perspectives polítiques i culturals xoquen i esdevé impossible solucionar antagonismes en una visió coordinada del passat que es vol recordar,⁴⁷ cosa que converteix l'espai de memòria en origen i conseqüència de la rivalitat entre visions memorials diverses.⁴⁸

Cal tenir en compte que un dels aspectes que podrà instigar o mitigar el creixement d'aquests conflictes oberts és el grau d'exclusivitat o inclusivitat dels relats memorials materialitzats, que poden basar-se en una visió individualitzada en forma de *memòria literal* o en una aproximació inclusiva i plural que col·labori a construir una *memòria exemplar*,⁴⁹ i que les construccions memorials pertanyents a la segona categoria poden esdevenir eines de diàleg entre agents contemporanis de manera efectiva.⁵⁰ Tot i així, no es pot obviar que qualsevol acte de memòria és també un acte d'oblit, on la voluntat

45 James E. YOUNG, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven, Yale University Press, 1993, p. 1.

46 James E. YOUNG, *The Texture of Memory*, p. 2.

47 Elizabeth LIRA, «Memoria en tiempo presente», dins E. LIRA, F. ZERÁN, M.A. GARRETÓN, S. CAMPOS i C. GARRETÓN (eds.), *Encuentros con la memoria. Archivos y debates de memoria y futuro*, Santiago de Xile, LOM, 2004, pp. 149-161, p. 160.

48 James E. YOUNG, «Cuando las piedras hablan», *Puentes*, n. 1, agost 2000, pp. 80-93, p. 93.

49 Tzvetan TODOROV, *Les abus de la mémoire*, París, Arléa, 1998, p. 31.

50 Elizabeth JELIN, *Los trabajos de la memoria*, Madrid, Siglo XXI, 2001, p. 27.

d'assolir uns determinats objectius polítics corre el risc d'activar processos parcialment inclusivius i simultàniament exclusius.⁵¹

Així, podem entendre la memòria col·lectiva com un element definidor de la nostra societat contemporània, un element essencial dins d'un imaginari compartit on consciència, identitat i memòria es constitueixen mútuament de manera progressiva.⁵² Tenint en compte que el desenvolupament social de la memòria esdevé una mostra de les problemàtiques de la nostra societat contemporània, les polèmiques desencadenades esdevindran precisament un element més en la configuració de l'espai memorial, que, més enllà de la producció artística, es converteix inevitablement en un *objecte polític*.⁵³ En aquest sentit, es pot considerar que les accions repressives o oposidores a un determinat espai memorial configuren una capa de significat addicional que reforça el significat polític de l'espai.⁵⁴

L'espai com a emplaçament de pràctiques memorials

Més enllà dels processos de construcció d'espais de memòria, cal reflexionar sobre el cicle vital d'aquests espais de manera posterior a la seva materialització. En aquest sentit, podríem considerar que el veritable procés d'adaptació d'un espai de memòria comença a partir de la seva inauguració, moment a partir del qual l'espai adquireix una funció productiva capaç d'originar o de transformar identitats

⁵¹ Idith ZERTAL, *La nació i la mort: la Xoà en el discurs i la política d'Israel*, Palma de Mallorca, Leonard Muntaner, 2006, p. 16.

⁵² Idith ZERTAL, *La nació i la mort: la Xoà en el discurs i la política d'Israel*, Palma de Mallorca, Leonard Muntaner, 2006, p. 13.

⁵³ Abel AZCONA, «L'art contemporani ha de ser una eina subversiva i antisistema», dins B. TALEGÓN (ed.), *Llibertat d'excepció. Vuit veus perseguides que no han aconseguit silenci*, Lleida, Pagès, 2018, pp. 69-78, p. 76.

⁵⁴ Abel AZCONA, «L'art contemporani», p. 75.

i relacions socials.⁵⁵ Les finalitats d'ús dels diferents agents socials seran diverses i no sempre estaran relacionades de manera explícita amb la commemoració d'un relat memorial, sinó que també poden englobar altres usos de caire artístic, social o econòmic.⁵⁶ En aquesta línia, és enriquidora l'anàlisi d'aquesta vida social posterior per tal de poder entendre aquests espais memorials com un acte que es defineix a partir d'una multiplicitat de facetes, que engloben tant la seva vessant política i social com els seus valors emocionals i artístics.⁵⁷

En el cas de la memorialització de tragèdies amb un fort arrelament comunitari, la cristallització espacial d'una memòria pot córrer el risc d'esdevenir una substitució material del treball memorial de la comunitat, sobtadament alleujada de la seva responsabilitat prèvia.⁵⁸ Tanmateix, cal reflexionar sobre la multiplicitat d'activitats que poden desencadenar-se al voltant d'un espai memorial i que no es troben relacionades de manera implícita amb la seva intencionalitat política i la seva funció commemorativa o, fins a cert extrem, funerària (en el cas d'homenatges a víctimes desaparegudes). Més enllà de les seves funcionalitats primordials, aquests espais poden esdevenir pols d'activitat per al turisme, l'oci, l'educació i l'economia.⁵⁹ En alguns casos, aquests usos poden resultar derivats d'una determinada campanya de màrqueting memorial, que pretén equilibrar la missió commemorativa de l'espai amb la intencionada pro-

55 Susanne BUCKLEY-ZISTEL i Stefanie SCHÄFER, «Memorials in Times of Transition», dins Susanne BUCKLEY-ZISTEL i Stefanie SCHÄFER (eds.), *Memorials in Times of Transition*, Cambridge/Anvers/Portland, Intersentia, 2014, pp. 1-26, p. 6.

56 Brigitte STON, *Memorials in Berlin and Buenos Aires: Balancing Memory, Architecture, and Tourism*, Londres, Lexington Books, 2015, p. XVIII.

57 Brigitte STON, *Memorials in Berlin and Buenos Aires*, p. XIII.

58 James E. YOUNG, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven, Yale University Press, 1993, p. 5.

59 Brigitte STON, *Memorials in Berlin and Buenos Aires: Balancing Memory, Architecture, and Tourism*, Londres, Lexington Books, 2015, p. 97.

moció d'una imatge mercantilitzada que aconseguixi refer la imatge pública d'un país amb un passat tràgic i repressiu.⁶⁰

Aquesta complexitat funcional dels espais memorials pot donar lloc a usos contrastats i conflictius entre ells. Cal entendre que l'espai memorial està dissenyat per a ésser observat i que es dirigeix a un públic ampli que no sempre estarà connectat de manera personal i directa amb el passat que es commemora.⁶¹ L'ampli espectre de públic que pot entrar en contacte amb un espai memorial situat a l'espai públic urbà també pot donar lloc a comportaments que no semblarien apropiats en relació amb l'essencial missió commemorativa de l'espai.⁶² Un espai emblemàtic per a il·lustrar aquesta polèmica és el Memorial a l'Holocaust de Berlín, on les activitats dels visitants que s'emmarquen en un context lúdic d'oci informal xoquen de manera dràstica amb el profund significat emocional que l'espai representa per a altres visitants.

Aquesta dicotomia conflictiva sorgeix d'una dualitat que és essencialment determinant per a qualsevol espai memorial: l'espai serà *sagrat* per a uns determinats visitants i *públic* per a altres.⁶³ Per tant, és necessari reflexionar sobre les possibilitats del disseny estètic i material de l'espai per a trobar estratègies que afavoreixin una concepció ètica de l'oci i assegurin el manteniment de la cohesió i el respecte social, entenent que és possible construir arquitectures que siguin capaces d'afavorir certs comportaments sense haver de recórrer a l'ús de senyalitzacions addicionals.⁶⁴ A més, aquesta problemàtica es veu

60 Brigitte SION, *Memorials in Berlin and Buenos Aires: Balancing Memory, Architecture, and Tourism*, Londres, Lexington Books, 2015, p. 81.

61 Brigitte SION, *Memorials in Berlin and Buenos Aires*, p. 97.

62 Brigitte SION, *Memorials in Berlin and Buenos Aires*, p. 109.

63 Brigitte SION, *Death Tourism: Disaster Sites as Recreational Landscape*, Calcutta, Seagull Books, 2014, p. 4.

64 Laurie Beth CLARK, «Ethical Spaces: Ethics and Propriety in Trauma Tourism», dins Brigitte SION (ed.), *Death Tourism. Disaster Sites as Recreational Landscape*, Calcutta, Seagull Books, 2014, pp. 9-35, p. 12.

incrementada pel fet que, depenent de l'atracció causada pel context històric, les circumstàncies envoltants i les característiques estètiques i formals de la transformació, els espais memorials han esdevingut espais reals de visita intencionada en un context global on els emplaçaments de morts massives s'han convertit indubtablement en un pol d'atracció turística transnacional.⁶⁵

Precisament aquest auge del turisme memorial posa de manifest la dualitat entre els agents socials que s'acosten a l'espai transformat amb una visió interessada però externa i els que hi troben entreteixides les seves pròpies memòries personals, fent palesa la inherent tensió entre *pedagogia* i *emocionalitat* que caracteritza un espai memorial.⁶⁶ Una aproximació crítica al procés de gestió de la transformació permetrà la creació d'espais que puguin oferir una resposta inclusiva per a tots els visitants, independentment de la perspectiva amb la qual s'hi acostin. D'aquesta manera, es podrà reforçar una àmplia identificació ciutadana amb els significats memorials d'un determinat espai, un factor que pot esdevenir essencial per a la seva supervivència al llarg del temps, atès que pot desencadenar reivindicacions socials davant la possible supressió o inestabilitat d'un espai considerat col·lectivament simbòlic.

La memorialització en casos de justícia transicional

En el cas de contextos polítics i socials determinats per esdeveniments violents i traumàtics, com conflictes bèl·lics i dictadures, la

65 Brigitte STON, *Death Tourism: Disaster Sites as Recreational Landscape*, Calcutta, Seagull Books, 2014, p. 1.

66 Laurie Beth CLARK, «Ethical Spaces: Ethics and Propriety in Trauma Tourism», dins Brigitte STON (ed.), *Death Tourism. Disaster Sites as Recreational Landscape*, Calcutta, Seagull Books, 2014, pp. 9-35, p. 27.

transformació urbana d'espais de memòria pot esdevenir una eina per a treballar de manera col·lectiva les responsabilitats generades al voltant de les violacions dels drets humans comeses,⁶⁷ tenint en compte que la cristallització de relats memorials a l'espai públic pot augmentar la visibilitat del passat de violència i repressió estatal viscut per una comunitat. Així, les pràctiques memorials contemporànies poden esdevenir una acció de reivindicació i lluita col·lectiva en defensa de la veritat i la justícia,⁶⁸ ja que poden conformar un element central de les discussions polítiques obertes i poden integrar les veus actives de la ciutadania, les associacions o les organitzacions no governamentals en defensa dels drets humans. Tanmateix, és necessari recordar que el marc d'accions comprès per la justícia transicional en aquest tipus de casos ha de ser més ampli i que la necessitat de garantir el dret a la justícia és essencial i insubstituïble.⁶⁹

El marc de treball de la justícia transicional implica diverses eines i mecanismes que es poden classificar en quatre àmbits de responsabilitat estatal principals,⁷⁰ cadascun dels quals es basa en un dret ciutadà definit per les Nacions Unides als principis de Joinet,⁷¹ que des del seu establiment el 1997 defineixen quins drets han de tenir garantits els ciutadans en un context posttraumàtic. Aquests quatre àmbits de drets i obligacions corresponents són: el *dret a la justícia*, que implica la necessitat d'investigar i perseguir estatalment els de-

67 Andreas HUYSSSEN, *Present pasts: urban palimpsests and the politics of memory*, Stanford, Stanford University Press, 2003, p. 20.

68 Elizabeth LIRA, «Memoria en tiempo presente», dins LIRA, F. ZERÁN, M.A. GARRETÓN, S. CAMPOS i C. GARRETÓN (eds.), *Encuentros con la memoria. Archivos y debates de memoria y futuro*, Santiago de Xile, LOM, 2004, pp. 149-161, p. 157.

69 Andreas HUYSSSEN, *Present pasts: urban palimpsests and the politics of memory*, Stanford, Stanford University Press, 2003, p. 39.

70 Mark FREEMAN, *Truth Commissions and Procedural Fairness*, Nova York, Cambridge University Press, 2006, p. 5-6.

71 SWISSPEACE, *A Conceptual Framework for Dealing with the Past. Holism in Principle and Practice*, Berna, Swisspeace, 2016, p. 16.

lictos contra els drets humans; el *dret a la veritat*, que requereix una investigació pública de les violacions de drets humans comeses; el *dret a la compensació*, que exigeix una restitució i una compensació institucional pels danys causats, i, per acabar, el *dret a la no repetició*, que es refereix a la necessitat de dur a terme accions amb l'objectiu d'evitar que les violacions de drets humans dutes a terme tornin a esdevenir-se.

En aquest context, és interessant ressaltar la fundació el 1999 de la International Coalition of Sites of Conscience, un organisme de caràcter internacional que té l'objectiu de promocionar la creació i les sinergies d'espais memorialístics en xarxa, per tal de reforçar el rol dels espais de memòria com a espais de caràcter reparador focalitzats en la no repetició de les atrocitats comeses. La International Coalition of Sites of Conscience defensa la importància dels espais de memòria per tal de garantir la transmissió dels relats memorials i poder utilitzar-los com a catalitzadors per a analitzar els conflictes actuals, entenent que es pot transformar la memòria en acció i que el potencial dels espais memorials és capaç de demostrar als visitants la connexió latent entre els successos tràgics del passat i els reptes polítics i socials que continuen vigents avui en dia, cosa que permet activar un compromís contemporani amb el respecte envers els drets humans.⁷² Actualment hi ha dos-cents setanta-cinc organismes o espais memorials que són membres de la International Coalition of Sites of Conscience a tot el món, sis dels quals estan localitzats en territori espanyol: el Memorial Democràtic i el Museu Memorial de l'Exili, a Catalunya; el Centro de Investigación por la Paz i el Peace Museum Foundation, al País Basc; l'associació memorialística Cárcel de Carabanchel para la Memoria, a Madrid, i el Fondo Kati, a Andalusia.⁷³

72 International Coalition of Sites of Conscience, *About Us*, 2017.

73 International Coalition of Sites of Conscience, *Member List*, 2017.

Nogensmenys, és necessari reflexionar sobre la tipologia dels relats materialitzats per aquests espais memorials, on es pot observar una certa tendència a construir espais i discursos memorials basats en el dolor i en el deure ciutadà de retre homenatge al sacrifici de les víctimes. En aquests casos, es pot constatar que el deure de memòria es basa en el dolor com a element estructural de la transmissió de memòria, cosa que estableix un record col·lectiu que s'allunya de la inclusió dels discursos exemplars per a promoure un discurs únic, exclusiu i impermeable.⁷⁴ Aquests discursos acostumen a basar-se en la dissolució subtil del subjecte culpable de l'existència de víctimes, convertides en subjectes apolítics que perden els valors i les esperances associats a la *insurrecció ètica* que havien dut a terme de manera conscient i voluntària.⁷⁵

Si ens allunyem d'aquesta imatge dels espais de memòria com a llocs centrats en un relat estable i exclusiu basat en el dolor, la lectura dels espais de memòria com a lloc de reivindicació de lluites compartides i de construcció social de memòria cultural ens porta a identificar aquests espais com a materialitzacions de pràctiques emancipadores. Aquest tipus de transformacions, conjuntament amb altres treballs de caràcter material i territorial com ara l'exhumació de fosses comunes, posen de manifest l'arribada d'un canvi respecte a la territorialització del poder exercida a través de la violència.⁷⁶ D'aquesta manera, la materialització d'un passat de violacions

74 Ricard VINYES, «La memoria del Estado», dins Ricard VINYES (ed.), *El Estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*, Barcelona, RBA, 2009, pp. 23-66, pp. 54-55.

75 Ricard VINYES, «Sobre víctimas y vacíos; ideologías y reconciliaciones; privatizaciones e impunidades», dins Ricard VINYES (ed.), *Memoria viva de la impunidad del franquismo*, Madrid, Complutense, 2011, pp. 255-272, p. 256-258.

76 Antonius C.G.M. ROBBEN, «Exhumations, Territoriality, and Necropolitics in Chile and Argentina», dins Francisco FERRÁNDIZ i Antonius C.G.M. ROBBEN (eds.), *Necropolitics: mass graves and exhumations in the age of human rights*, Filadèlfia, University of Pennsylvania Press, 2015, pp. 53-75, p. 55.

sistemàtiques dels drets humans fa possible evidenciar l'existència d'una cartografia que roman latent i que recull les marques territorials de la repressió.⁷⁷

Agents socials de la transformació

Per tal d'entendre la complexitat social que envolta la transformació urbana d'un espai de memòria, cal analitzar la multiplicitat d'agents que hi entren en joc. Cadascun d'aquests actors socials esdevé el representant de múltiples reivindicacions,⁷⁸ cosa que defineix una complexa configuració de *stakeholders* o partits interessats.⁷⁹ Paràmetres rellevants en la definició dels diversos grups d'agents són els motius d'interès cap al lloc analitzat o la capacitat d'influència o d'intervenció, ja que no tots els actors tenen la mateixa capacitat per a poder actuar de manera efectiva en la transformació d'un espai.⁸⁰ La configuració de l'escenari social al voltant d'un determinat espai és específica en cada cas, però la classificació següent pot ajudar a establir una primera aproximació a l'anàlisi d'una transformació memorial.

Un dels grups d'actors socials més característic és el de les víctimes, supervivents, familiars de les víctimes o persones amb interessos

77 Francisco FERRÁNDIZ, «The Intimacy of Defeat: Exhumations in Contemporary Spain», dins Samuel AMAGO i Carlos JEREZ-FARRÁN (eds.), *Unearthing Franco's Legacy: Mass Graves and the Recovery of Historical Memory in Spain*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 2010, pp. 304-325, pp. 311-312.

78 Elizabeth JELIN, *Los trabajos de la memoria*, Madrid, Siglo XXI, 2001, p. 42.

79 Brigitte STON, *Death Tourism: Disaster Sites as Recreational Landscape*, Calcutta, Seagull Books, 2014, p. 3; també a Laurie Beth CLARK, «Ethical Spaces: Ethics and Propriety in Trauma Tourism», dins Brigitte STON (ed.), *Death Tourism. Disaster Sites as Recreational Landscape*, Calcutta, Seagull Books, 2014, pp. 9-35, p. 31.

80 Laurie Beth CLARK, «Ethical Spaces: Ethics and Propriety in Trauma Tourism», dins Brigitte STON (ed.), *Death Tourism. Disaster Sites as Recreational Landscape*, Calcutta, Seagull Books, 2014, pp. 9-35, p. 16.

afins, per a les quals l'espai esdevé un lloc simbòlic de commemoració i record emotiu. L'espai (o els espais) central d'uns determinats successos tràgics continuarà mantenint-se viu en les memòries compartides pel grup. L'espai pot esdevenir una peça central de les reivindicacions d'aquest grup al llarg del temps, que en determinades circumstàncies es pot organitzar de manera activa al voltant d'una associació. En el cas que l'espai experimenti una transformació urbana de caire memorial, els nous usos i significats de l'espai poden adoptar una funció reparadora per al grup. Aquest grup d'agents socials pot tenir el suport d'organitzacions no governamentals en defensa dels drets humans o d'associacions memorialístiques de caràcter global. Tanmateix, cal tenir en compte que l'estreta relació emocional d'aquest grup d'agents socials amb un determinat relat memorial implica que els significats i els usos de l'espai adoptaran caires molt individualitzats en cada cas. Així, mentre que per a alguns agents socials la recuperació d'un espai memorial pot esdevenir un motiu de lluita i reivindicació, per a d'altres el dol adquireix un caràcter introspectiu i familiar que s'allunya de l'esfera pública dels espais urbans. En aquests casos, sovint relacionats amb situacions de por i d'inseguretat social, la transformació d'un determinat espai memorial pot comportar l'obtenció simbòlica de reconeixement públic, que permetrà al nucli tancat de supervivents o familiars l'arrelament a la comunitat i l'acceptació individual del propi passat.

La possibilitat que aquestes memòries es materialitzin dependrà de l'existència d'un grup d'agents socials amb capacitat executiva, que es poden entendre com els agents motors de la transformació urbana. Aquesta classificació conté dues tipologies més concretes: els agents amb capacitat decisiva, que generalment provenen de l'esfera governamental i que depenent del context poden pertànyer a institucions de caire municipal, supramunicipal o estatal; i els agents creadors, que provenen de diferents disciplines com l'art o l'arquitectura i poden traçar una connexió material entre els significats la-

tents i les característiques físiques de l'espai. Cal tenir en compte que l'aproximació definida per aquests dos tipus d'agents determinarà el caràcter de la transformació urbana i escenificarà un procés en què les decisions projectuals posaran de manifest els valors ètics dels actors motors encarregats de la transformació.⁸¹

D'altra banda, cal tenir en compte que qualsevol procés de transformació memorial també tindrà un grup d'agents socials opositors. Aquest grup social pot arribar a ser molt heterogeni i pot no conformar necessàriament un grup social unificat. Aquesta oposició acostuma a basar-se en raons de caire polític, que poden anar de la proximitat a ideologies simpatitzants amb els victimaris a la rivalitat institucional per l'apropiació de relats memorials. La transformació també pot implicar la reacció negativa de víctimes d'altres tragèdies que se sentin menystingudes. Atesa aquesta diversitat d'interessos i de motivacions contrastants per part dels agents opositors, la configuració de l'espai dependrà estretament del context específic de cada transformació.

Un altre grup d'agents socials que hauria de tenir una determinada rellevància en qualsevol procés de transformació és el grup analític, conformat pels grups de treball o individus que en un context acadèmic o personal s'han dedicat a estudiar la temporalitat de l'espai analitzat. Aquests agents, que poden provenir de disciplines tan diferents com la història, la sociologia, els estudis culturals o l'urbanisme, poden aportar els coneixements o les reflexions necessàries per a desenvolupar un projecte de transformació urbana amb una base conscient i sòlida.

D'altra banda, és vital tenir en compte les necessitats del grup d'agents socials de convivència, que són els agents que es troben en

81 Laurie Beth CLARK, «Ethical Spaces: Ethics and Propriety in Trauma Tourism», dins Brigitte STON (ed.), *Death Tourism. Disaster Sites as Recreational Landscape*, Calcutta, Seagull Books, 2014, pp. 9-35, p. 20.

contacte amb l'espai de memòria de manera quotidiana. L'existència o no d'aquests agents dependrà de l'emplaçament de l'espai treballat, que es pot trobar en una zona d'alta densitat urbana o en una àrea remota de caràcter rural. Depenent del context específic del lloc i de la literalitat de la transformació, caldrà analitzar les possibles conseqüències per al desenvolupament de l'activitat diària d'aquests agents.

Per acabar, el grup d'agents socials generalment més nombrós, malgrat la seva mínima capacitat d'influència o d'intervenció, és el dels visitants. Aquest grup de caràcter observador es pot dividir en dues tipologies més específiques: la dels visitants intencionats, que s'acosten a l'espai amb una actitud predisposada i un interès definit pel significat memorial del lloc; i la dels visitants casuals o *passers-by*, l'atenció dels quals podrà ésser captada depenent de la visibilitat i les característiques formals de la transformació. En casos d'accessibilitat urbana reduïda, l'existència d'aquesta segona tipologia de visitants serà possiblement mínima. Anant més enllà, es podria establir una subdivisió paral·lela entre els visitants que provenen d'un context politicocultural extern i els que venen d'un d'intern. Aquests últims formaran l'esfera ciutadana que es conforma com a receptora directa del relat memorial, en la qual aquest espai pot actuar com a activador de debats de caràcter ètic i democràtic. En casos de justícia transicional, aquest grup d'agents socials acostuma a ser el receptor més ampli de la funció memorial com a garantia de la no repetició.

Entendre la complexitat d'aquesta xarxa d'actors socials i ser capaços d'activar-la en relació amb el treball de transformació d'un espai determinat és vital per tal de poder garantir l'èxit d'un projecte de tal forma que aconsegueixi arrelar en l'imaginari col·lectiu ciutadà. Més enllà de la retòrica i del simbolisme que els espais memorials representen per al conjunt de la societat, el que en sosté l'existència al llarg d'un cycle de temps prolongat és principalment la xarxa social que manté l'espai significativament viu per a determinades co-

munitats que s'hi troben connectades políticament o emocionalment.⁸²

Conclusions

La reflexió traçada al llarg d'aquest article ha fet palesa la complexitat de perspectives que s'entrecreuen en els processos de transformació d'un espai de memòria i ha deixat entreveure eines estratègiques per a l'elaboració de projectes inclusius i integrals que aconseguixin representar de manera significativa l'imaginari col·lectiu de la ciutadania. És clara la necessitat de projectes i debats que puguin materialitzar i activar la memòria a l'esfera pública, articulant els relats del passat per tal de transformar-los en una eina vitalment contemporània.⁸³ Al llarg dels processos de transformació de l'espai públic en un espai de cristallització del nostre palimpsest memorial, la reinterpretació progressiva de les expressions memorials palesa de manera explícita que la manera òptima de mantenir la memòria vigent i viva és l'activació de processos memorials inacabats.⁸⁴

La nostra identitat col·lectiva està formada per imatges i relats compartits, a través dels quals obtenim una base sòlida de comprensió mútua necessària per a la nostra convivència i per a la construcció conjunta d'un futur comú. Tanmateix, la força d'aquests relats es troba inevitablement lligada a l'existència d'espais materials que pu-

82 Laurie Beth CLARK, «Ethical Spaces: Ethics and Propriety in Trauma Tourism», dins Brigitte STON (ed.), *Death Tourism. Disaster Sites as Recreational Landscape*, Calcutta, Seagull Books, 2014, pp. 9-35, p. 17.

83 Elizabeth LIRA, «Memoria en tiempo presente», dins E. LIRA, F. ZERÁN, M.A. GARRETÓN, S. CAMPOS i C. GARRETÓN (eds.), *Encuentros con la memoria. Archivos y debates de memoria y futuro*, Santiago de Chile, LOM, 2004, pp. 149-161, p. 161.

84 James E. YOUNG, «Cuando las piedras hablan», *Puentes*, n. 1, agost 2000, pp. 80-93, p. 80.

guin potenciar i activar la seva presència a l'imaginari col·lectiu, per tal de facilitar la vitalitat de l'intercanvi social i la solidesa de la comunitat. Atès que els nostres patrimonis material i immaterial es troben inevitablement interconnectats, la posada en marxa de projectes memorials elaborats a partir d'identitats compartides esdevindrà una eina de resistència activa contra l'*opacitat progressiva* que creix al voltant de certs relats del passat,⁸⁵ col·laborant en la construcció gradual de paisatges urbans on la ciutadania esdevingui en si mateixa un centre de significat i de vida.⁸⁶

Un aspecte essencial per a coordinar la simultaneïtat d'intencions polítiques i projectuals serà la col·laboració interdisciplinària i interinstitucional, que ha de permetre la integració de perspectives contrastades en l'assoliment d'una visió compartida i maximitzar el potencial per a sinergies creatives. Aquest treball col·laboratiu serà necessari per a assolir una solució conjunta capaç d'aportar més significat urbà i ciutadà que la instal·lació puntual d'elements que siguin epicentres d'ells mateixos, entenent que la interrelació de les materialitzacions memorials és necessària per tal d'ésser capaços de construir paisatges urbans memorials cohesionats.⁸⁷ Més enllà de la complexa fragmentació interdisciplinària i institucional, és necessari tenir en compte la percepció dels processos oberts pels familiars de les víctimes, per a qui l'espai s'ententeix amb un intens marc emocional i per als quals el salt entre l'esfera privada i la pública pot resultar un pas que no admet el retorn a un estat anterior.

En la pugna per l'hegemonia de la memòria, el protagonisme de la víctima és una estratègia àmpliament estesa que es repeteix en

85 Ivan BERCEDO i Jorge MESTRE, «L'espai públic com a palimpsest», dins F. ABAD (ed.), *El Camp de la Bota*, Barcelona, Oficina de Difusió Artística de la Diputació de Barcelona, 2006, pp. 21-25, p. 25.

86 Dolores HAYDEN, *The power of place*, Londres/Cambridge, MIT Press, 1995, p. 77.

87 Dolores HAYDEN, *The power of place*, Londres/Cambridge, MIT Press, 1995, p. 45.

memorials arreu del món: ningú és capaç de negar la validesa del reconeixement de les víctimes. Així, el rol de les víctimes adquireix una rellevància que sovint és utilitzada com a eina política, perquè s'entén que la centralitat de la víctima com a figura caracteritzada pel dolor és capaç d'obtenir un consens polític generalitzat que esvaeix parcialment els conflictes latents.⁸⁸ En aquest sentit, defugir de la significació política evita l'aparició de confrontacions partidistes, però també evita l'acceptació conscient de les responsabilitats polítiques i dels deures ètics i socials que se'n deriven,⁸⁹ desdibuixa la comprensió del passat i la seva rellevància en la construcció del present. Anant més enllà, la commemoració massiva de les víctimes s'acostuma a emmarcar en un discurs de defensa universal de la pau que, com a valor central i suposadament irrefutable de la reconciliació política, esdevé un marc de lectura imprecís i descontextualitzat del passat.⁹⁰

La cristallització dels nostres records col·lectius a l'espai públic pot donar lloc a projectes de transformació puntuals, que poden actuar com a espais de reparació que permetin l'exercici del record i de les memòries privades. D'altra banda, projectes interdisciplinaris i participatius, capaços de recollir la vitalitat de la ciutadania, poden construir un escenari cultural urbà que activi el debat col·lectiu, interrelacionant relats divergents en un escenari compartit i despertant el sentiment de pertinença ciutadana envers determinades memòries. No obstant això, és vital reflexionar sobre la finalitat específica

88 Ricard VINYES, «La memoria del Estado», dins Ricard VINYES (ed.), *El Estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*, Barcelona, RBA, 2009, pp. 23-66, p. 56.

89 Elizabeth LIRA, «Memoria en tiempo presente», dins E. LIRA, F. ZERÁN, M.A. GARRETÓN, S. CAMPOS i C. GARRETÓN (eds.), *Encuentros con la memoria. Archivos y debates de memoria y futuro*, Santiago de Xile, LOM, 2004, pp. 149-161, p. 160.

90 Stéphane MICHONNEAU, «Belchite, entre lieu de mémoire et lieu de reconnaissance (1937-2013)», *Vingtième Siècle. Revue d'Histoire*, n. 127, març 2015, pp. 117-131, p. 124.

de la memorialització a l'espai urbà, analitzar la dualitat tensa entre allò que es vol recordar i allò que es vol (conscientment o no) oblidar, que comporta, consegüentment, una jerarquització dels relats formalitzats a l'espai públic.

La construcció de paisatges culturals serà l'única solució possible per a articular la complexa combinació de necessitats al voltant dels espais de memòria, ja que les xarxes d'espais memorials connectats disposen d'un potencial a escala urbana per a reactivar la memòria social que no tenen els espais fragmentats i individuals.⁹¹ Si som capaços de treballar en projectes que responguin no només a les necessitats polítiques i econòmiques, sinó també als requeriments socials i emocionals de la ciutadania, serà possible construir un paisatge urbà memorial socialment inclusiu i que reconegui la *diversitat social* i els *usos col·lectius* de l'espai com a elements intrínsecs de la ciutat.⁹² Per tal d'assolir un disseny urbà que abordi les complexitats socio-culturals que conformen les nostres ciutats, serà necessari l'ús d'estratègies interdisciplinàries que aconseguixin establir connexions entre metodologies de treball contrastades, però també caldrà establir una sòlida base de col·laboració institucional que prioritzi els reptes i objectius comuns per davant de les rivalitats competitives.

Es fa palpable la importància d'establir processos oberts on la transformació d'espais memorials pugui esdevenir una eina d'activació del debat col·lectiu a l'esfera pública i permeti una reinterpretació constant on noves generacions siguin capaces d'atorgar nous significats a l'espai.⁹³ A través d'aquest procés actiu de resignificació, confrontar-nos amb la materialització de la nostra memòria col·lectiva a l'espai urbà compartit implicarà una lectura de la nostra perspectiva

91 Dolores HAYDEN, *The power of place*, Londres/Cambridge, MIT Press, 1995, p. 78.

92 Dolores HAYDEN, *The power of place*, p. 12.

93 James E. YOUNG, «Cuando las piedras hablan», *Puentes*, n. 1, agost 2000, pp. 80-93, p. 93.

contemporània. En aquest sentit, un factor vital de tot espai memorial serà la creació d'una esfera emocional capaç de commoure aquells qui el visitin, que promogui un estat de consciència que activi la voluntat d'acció política més enllà de l'especificitat i permeti una reflexió sobre les possibilitats presents d'intervenir en conflictes actuals.⁹⁴

L'última reflexió concloent a què ens condueix aquest estudi és que l'anàlisi de la temporalitat memorial d'un determinat conflicte històric ens aporta una reflexió enriquidora sobre la contemporaneïtat de la nostra societat com a entitat cultural i política. En certa manera, l'estudi sobre els espais de memòria es focalitza principalment en la memòria com a procés essencialment contemporani i en el passat com a expressió col·lectiva realitzada des del present,⁹⁵ indicant el nivell de maduresa democràtica de la societat a través de la visibilització dels conflictes memorials i de la vitalitat de l'espai públic.⁹⁶ Reflexionar de manera crítica sobre les lectures presents que realitzem sobre el nostre passat ens permetrà anar un pas més enllà en la transformació d'espais memorials que siguin capaços d'esdevenir catalitzadors del debat col·lectiu a l'esfera pública.

En un context on la temporalitat de l'evolució de les nostres construccions memorials esdevé l'essència mateixa del nostre relat del passat, els processos de transformació esdevenen actes de memòria en si mateixos. Per a obtenir una aproximació a les nostres ciutats que sigui capaç de respondre a la complexitat que les conforma i que

94 Laurie Beth CLARK, «Ethical Spaces: Ethics and Propriety in Trauma Tourism», dins Brigitte STON (ed.), *Death Tourism. Disaster Sites as Recreational Landscape*, Calcutta, Seagull Books, 2014, pp. 9-35, p. 31.

95 Brigitte STON, *Memorials in Berlin and Buenos Aires: Balancing Memory, Architecture, and Tourism*, Londres, Lexington Books, 2015, p. 79.

96 Krzysztof WODICZKO, «Art, Trauma, and Parrhesia», dins M. MOSTAFAVI (ed.), *Ethics of the Urban. The City and the Spaces of the Political*, Zuric, Lars Müller, 2017, pp. 126-146, p. 126.

pugui materialitzar l'empremta de la seva memòria latent en un palimpsest urbà de relats entrelaçats, seran necessaris processos que tinguin en compte que la nostra experiència de l'espai es basa en una combinació entre el *sentit del lloc* i les *polítiques de l'espai*,⁹⁷ que requereix que l'analitzem amb una mirada crítica, interdisciplinària i plural, preparada per a reflexionar sobre l'ampli horitzó que conformen els relats del nostre passat col·lectiu. Només una materialització de les nostres memòries compartides basada en el diàleg i en una consciència crítica ens permetrà fer les preguntes necessàries sobre la nostra identitat contemporània per a consolidar el rumb futur de la nostra llibertat ciutadana i democràtica.

Bibliografia

Llibres

- Francesc ABAD, *El Camp de la Bota*, Barcelona, Oficina de Difusió Artística de la Diputació de Barcelona, 2006.
- Albert BALCELLS, *Llocs de memòria dels catalans*, Barcelona, Proa, 2008.
- Edward S. CASEY, *Remembering: A Phenomenological Study*, Bloomington, Indiana University Press, 1987.
- Manuel DELGADO, *La ciudad mentirosa. Fraude y miseria del «modelo Barcelona»*, Madrid, Los Libros de la Catarata, 2007.
- Mark FREEMAN, *Truth Commissions and Procedural Fairness*, Nova York, Cambridge University Press, 2006.
- Maurice HALBWACHS, *La memoria colectiva*, Saragossa, Prensas Universitarias de Zaragoza, 2004 (1a ed.: 1950).
- Dolores HAYDEN, *The power of place*, Londres/Cambridge, MIT Press, 1995.
- Andreas HUYSEN, *Twilight memories. Marking time in a culture of amnesia*, Nova York, Routledge, 1995.

97 Dolores HAYDEN, *The power of place*, Londres/Cambridge, MIT Press, 1995, p. 43.

- Andreas HUYSEN, *Present pasts: urban palimpsests and the politics of memory*, Stanford, Stanford University Press, 2003.
- Elizabeth JELIN, *Los trabajos de la memoria*, Madrid, Siglo XXI, 2001.
- Henri LEFEBVRE, *The production of space*, Oxford/Cambridge, Basil Blackwell, 1991.
- Reyes MATE, *La herencia del olvido*, Madrid, Errata Naturae, 2008.
- Stéphane MICHONNEAU, *Barcelone. Mémoire et identité, 1830-1930*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2007.
- George L. MOSSE, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, Nova York / Oxford, Oxford University Press, 1990.
- Lewis MUMFORD, *The Culture of Cities*, Nova York, Harcourt, Brace, Jovanovich, 1938.
- Hans Dieter SCHAAL, *Memorials. Betrachtungen über Denk-Male in unserer Zeit*, Stuttgart/Londres, Axel Menges, 2015.
- Brigitte SION, *Death Tourism: Disaster Sites as Recreational Landscape*, Calcutta, Seagull Books, 2014.
- Brigitte SION, *Memorials in Berlin and Buenos Aires: Balancing Memory, Architecture, and Tourism*, Londres, Lexington Books, 2015.
- SWISSPEACE, *A Conceptual Framework for Dealing with the Past. Holism in Principle and Practice*, Berna, Swisspeace, 2016.
- Tzvetan TODOROV, *Les abus de la mémoire*, París, Arléa, 1998.
- Enzo TRAVERSO, *La historia como campo de batalla: Interpretar las violencias del siglo XX*, Buenos Aires, Fondo de Cultura Económica, 2012.
- James E. YOUNG, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven, Yale University Press, 1993.
- Idith ZERTAL, *La nació i la mort: la Xoà en el discurs i la política d'Israel*, Palma de Mallorca, Leonard Muntaner, 2006.

Capítols de llibres

- Abel AZCONA, «L'art contemporani ha de ser una eina subversiva i antisistema», dins
- B. TALEGÓN (ed.), *Llibertat d'excepció. Vuit veus perseguides que no han aconseguit silenciar*, Lleida, Pagès, 2018, pp. 69-78.

- Ivan BERCEDO i Jorge MESTRE, «L'espai públic com a palimpsest», dins F. ABAD (ed.), *El Camp de la Bota*, Barcelona, Oficina de Difusió Artística de la Diputació de Barcelona, 2006, pp. 21-25.
- Eric BRIAN, «Portée du lexique halbwachsiens de la mémoire», dins M. HALBWACHS, *La topographie légendaire des évangiles en Terre sainte. Étude de mémoire collective*, París, UPF, 2008, pp. 113-146 (1a ed.: 1941).
- Susanne BUCKLEY-ZISTEL i Stefanie SCHÄFER, «Memorials in Times of Transition», dins Susanne BUCKLEY-ZISTEL i Stefanie SCHÄFER (eds.), *Memorials in Times of Transition*, Cambridge/Anvers/Portland, Intersentia, 2014, pp. 1-26.
- Laurie Beth CLARK, «Ethical Spaces: Ethics and Propriety in Trauma Tourism», dins Brigitte SION (ed.), *Death Tourism. Disaster Sites as Recreational Landscape*, Calcutta, Seagull Books, 2014, pp. 9-35.
- Patrizia DOGLIANI, «La memoria pública de la Segunda Guerra Mundial en Europa», dins Ricard VINYES (ed.), *El Estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*, Barcelona, RBA, 2009, pp. 173-207.
- Francisco FERRÁNDIZ, «The Intimacy of Defeat: Exhumations in Contemporary Spain», dins Samuel AMAGO i Carlos JEREZ-FARRÁN (eds.), *Unearthing Franco's Legacy: Mass Graves and the Recovery of Historical Memory in Spain*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 2010, pp. 304-325.
- Elizabeth LIRA, «Memoria en tiempo presente», dins E. LIRA, F. ZERÁN, M.A. GARRETÓN, S. CAMPOS i C. GARRETÓN (eds.), *Encuentros con la memoria. Archivos y debates de memoria y futuro*, Santiago de Chile, LOM, 2004, pp. 149-161.
- María Inés MUDROVICIC, «Memoria y narración», dins D. BRAUER i M. CRUZ (comp.), *La comprensión del pasado. Escritos sobre filosofía de la historia*, Barcelona, Herder, 2005, pp. 133-144.
- Antonius C.G.M. ROBBEN, «Exhumations, Territoriality, and Necropolitics in Chile and Argentina», dins Francisco FERRÁNDIZ i Antonius C.G.M. ROBBEN (eds.), *Necropolitics: mass graves and exhumations in the age of human rights*, Filadèlfia, University of Pennsylvania Press, 2015, pp. 53-75.
- Ricard VINYES, «La memoria del Estado», dins Ricard VINYES (ed.), *El Estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*, Barcelona, RBA, 2009, pp. 23-66.
- Ricard VINYES, «Sobre víctimas y vacíos; ideologías y reconciliaciones; privatiza-

- ciones e impunidades», dins Ricard VINYES (ed.), *Memoria viva de la impunidad del franquismo*, Madrid, Complutense, 2011, pp. 255-272.
- Krzysztof WODICZKO, «Art, Trauma, and Parrhesia», dins M. MOSTAFAVI (ed.), *Ethics of the Urban. The City and the Spaces of the Political*, Zurich, Lars Müller, 2017, pp. 126-146.

Articles

- Stéphane MICHONNEAU, «Belchite, entre lieu de mémoire et lieu de reconnaissance (1937-2013)», *Vingtième Siècle. Revue d'Histoire*, n. 127, març 2015, pp. 117-131.
- Pierre NORA, «La aventura de *Les lieux de mémoire*», *Ayer, Revista de Historia Contemporánea. Memoria e Historia*, n. 32, 1998, pp. 17-34.
- Gérome TRUC, «Memory of places and places of memory: for a Halbwachsian socio- ethnography of collective memory», *International Social Science Journal*, vol. 62, n. 203-204, març-juny 2011, pp. 147-159.
- James E. YOUNG, «Cuando las piedras hablan», *Puentes*, n. 1, agost 2000, pp. 80-93.

Referències digitals

- International Coalition of Sites of Conscience, *About Us*, 2017. Disponible en línia a: www.sitesofconscience.org/en/who-we-are/about-us/ [consultat per última vegada el 10/1/2020].
- International Coalition of Sites of Conscience, *Member List*, 2017. Disponible en línia a: www.sitesofconscience.org/en/members/members-list/ [consultat per última vegada el 10/1/2020].